

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De achtereenvolgende kerkgebouwen van de parochie Sint-Franciscus-Xaverius in Enkhuizen

Vermeer, G.; Eijkelboom, G.

Publication date

2016

Document Version

Final published version

Published in

Cuypersbulletin

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Vermeer, G., & Eijkelboom, G. (2016). De achtereenvolgende kerkgebouwen van de parochie Sint-Franciscus-Xaverius in Enkhuizen. *Cuypersbulletin*, 21(4), 6-23.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DE ACHTEREENVOLGENDE KERKGEBOUWEN VAN DE PAROCHIE SINT-FRANCISCUS-XAVERIUS IN ENKHUIZEN

Gerrit Vermeer en Gert Eijkelboom

Sinds de Sint- Franciscus Xaverius parochie in december 2015 een kleinere kerkzaal betrok, staat de Sint-Franciscus Xaverius-kerk in Enkhuizen leeg. Zeker voor een katholiek kerkgebouw is leegstand een gevaarlijk moment, want vaak komt sloop als eerste en meest voor de hand liggende optie naar voren voor de toekomst ervan. Meestal geheel onnodig vanwege de mogelijkheden voor herbestemming. De neogotische kerk van Nicolaas Molenaar uit 1905, in 1930 uitgebreid en van een toren voorzien, geniet terecht de status als gemeentelijk monument. Het blijkt een subtiel en kleiner werk in het omvangrijke oeuvre van Molenaar te zijn, waarbinnen vooral veel grote kerken als rijksmonument zijn aangewezen. Binnen het rijksbeschermd stadsgezicht Enkhuizen vormt de kerk zowel aan de kant van de Westerstraat als aan de zuidzijde, vanaf de Dijk, een niet weg te denken blikvanger.

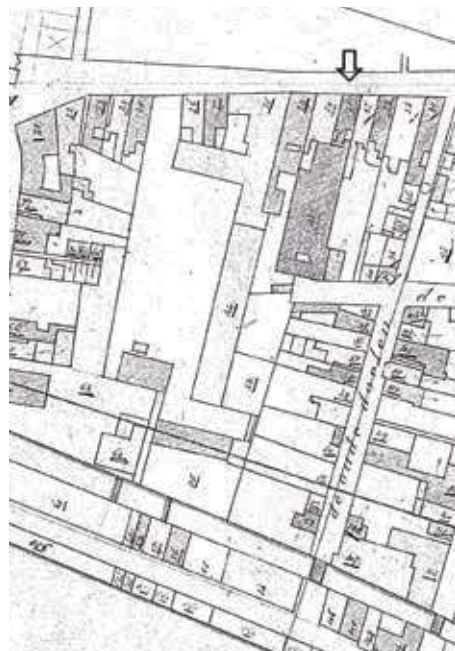
Vreemd genoeg was tot dusverre niet bekend hoe de voorganger van de neogotische kerk er uit zag. Dit betrof een schuilkerk uit 1778, die in 1846, na de sloop van twee huizen een pronkgevel met toren kreeg aan de Westerstraat. Een ingenieur van Waterstaat drukte zijn stempel op het ontwerp, zodat de term Waterstaatstijl er met enig recht op van toepassing is.

De schuilkerk stond nog met zijn koor naar de Westerstraat en had zijn ingang in de 'Hoek', een afgelegen uithoek van de Harpstraat. Pas in 1846 kwam er een provisorische ingang aan de Westerstraat, maar de echte entree bleef aan de achterzijde. De neogotische kerk maakte een draai van 180 graden en keerde zich met de ingang prominent naar de Westerstraat met juist het koor naar achteren, wat resulteerde in een maximaal zichtbaar kerkgebouw.

Het eerste echte kerkgebouw, 1778

Op 10 mei 1652 kreeg de gemeenschap rond de Jezuïet Theodorus de Jonghe in Enkhuizen erkenning als een aparte Jezuïetenstatie, gewijd aan Sint-Franciscus-Xaverius (een belangrijke missionaris van de Jezuïetenorde) en Sint-Ignatius (de belangrijkste oprichter van die orde en eerste generaal). Aanvankelijk bestond de statie naast een drietal oudere in Enkhuizen.¹ Van deze bleef alleen die van Jezuïeten tot op heden als rooms-katholieke parochie voortbestaan.

Aanvankelijk kwamen de katholieken van Sint-Franciscus bijeen in huiskerken op

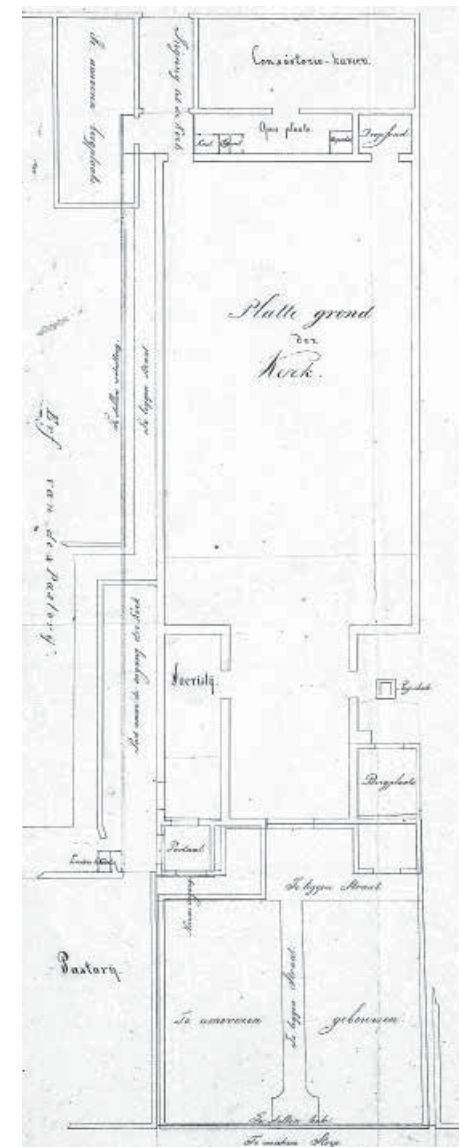

Afb. 1. De minuutkaart van 1832. De pijl geeft ongeveer de positie van het huidige Westerstraat 107 aan met drie huizen aan de Westerstraat en de kerk uit 1779 erachter. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Afb. 2. De bestaande toestand in augustus 1844. Deze geeft de kerk uit 1778 weer. De westerstraat bevindt zich aan de onderzijde, de Harpstraat boven. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

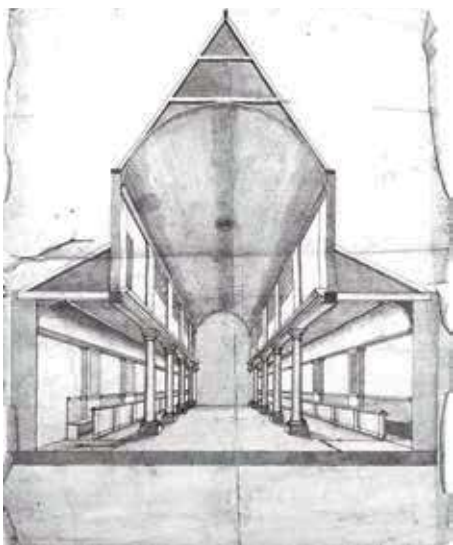
diverse locaties, met Westerstraat 107 als de laatste in de reeks. De weduwe van de smidmeester van de Munt, Maarten Jansz. Cattenbel, droeg dit huis in december 1714 over aan Dirk Tjallis, een vrome katholiek. Vermoedelijk kwam er hier in die tijd een huiskerk, met de ingang aan de achterzijde in een stille uithoek aan de Harpstraat, die bekend stond als 'de Hoek'. In 1775 deed de toenmalige eigenares, de 65-jarige Johanna Kluppel, het pand Westerstraat 107 met huiskerk over aan de parochie in ruil voor een jaarlijkse lijfrente van 100 gulden. Op 11 maart 1776 verzochten de kerkmeesters Frans Spaans en Dirk Cramps aan het stadsbestuur een 'echte' kerk te mogen bouwen volgens de overgelegde tekeningen, ofwel hun bestaande huiskerk te mogen verbouwen. Vier dagen later lieten ze het verzoek tot verbouwing vervallen, aangezien het huis volgens hen dreigde in te storten. Mogelijk mede onder de druk van dit acute instortingsgevaar verleenden de stadsbestuurders de toestemming vlot, waarna op 6 mei 1776 de eerste steenlegging plaatsvond. In die tijd bestond de orde van de Jezuïeten niet meer. Die was in 1773 opgeheven. In dat jaar stierf in Enkhuizen ook de laatste pastoor van deze orde. Zijn opvolger, Wouter Ruyters, was oud-lid en voordien al kapelaan van de geloofsgemeenschap.

De kerk staat weergegeven op de minuutkaart van 1832, sectie F (afb. 1). In die tijd bezat de Rooms-katholieke gemeenschap drie panden aan de Westerstraat met de nummers 30, 31 en 32. Achter de nummers 30 en 31 strekte zich de kerk uit, met de ingang aan de achterzijde. Een plattegrond uit omstreeks 1845 geeft het kerkgebouw schematisch weer (afb. 2).² Het eenbeukige, rechthoekige koor grensde aan de achtergevels van de huizen

aan de Westerstraat. Aan de oostzijde van het koor bevond zich de sacristie, aan de westzijde een bergplaats en een plaatsje met een waterkelder. Op het koor sloot aan de zuidzijde een breder schip aan, dat doorliep tot aan een klein plaatsje. Aan de oostzijde daarvan verbond een gang de Harpstraat met het schip

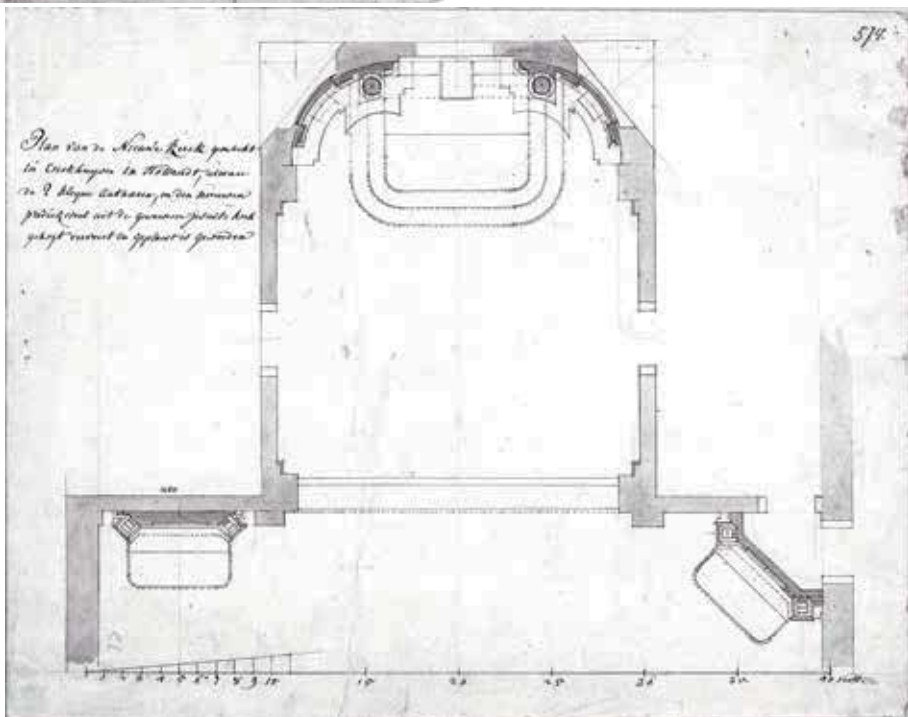
Afb. 3. Dwarsdoorsnede en perspectief van het interieur van de Sint-Franciscus. Ontwerptekening uit ongeveer 1778. Westfries Archief, Hoorn.

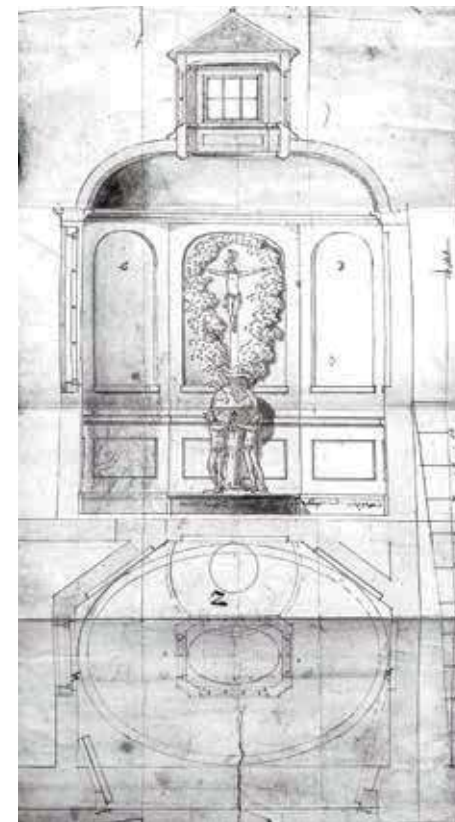
van de kerk, aan de westzijde was een doopkapel. Aan de Harpstraat stond de 'Consistorie kamer'.

Van deze eerste kerk bestaat nog een bouwtekening met een dwarsdoorsnede en een perspectief van het inwendige (afb. 3). Tussen de brede middenbeuk en de veel smallere zijbeuken stonden ronde, Toscaanse zuilen, vermoedelijk van hout en tamelijk ver uit elkaar staand. Over de zuilen loopt een hoofdgestel met een kroonlijst, waarop in de middenbeuk een lichtbeuk opgaat. Het schip telde vijf vakken. In de lichtbeuk zat tussen de pilasters, net onder de aanzet van het tongewelf, telkens een tamelijk laag en breed venster. In de zijbeuk vormde een kwart tongewelf van hout een overgang van het verder

Afb. 4. Ontwerptekening uit ongeveer 1778 van het koor en de zijaltaren in het schip. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

Afb. 5. Doorsnede met opstand en plattegrond van de doopkapel. In de kapel staat een eerdere versie van het doopvont getekend. Omstreeks 1778. Westfries Archief, Hoorn.

vlakke plafond en de zijmuren, die vanwege de aanpalende bebouwing blind waren.

Pastoor Ruyters richtte de kerk in met een rijk gesneden altaar en een even rijke kansel, die nog zijn voorgesteld op een oude foto (afb. 6). Het archief van de parochie bevat nog een niet uitgevoerde ontwerptekening voor een altaar. Een plattegrond van de altaaruimte, waarop ook de twee zijaltaren aan het uiteinde van de zijbeuken zijn weergegeven, bevat een mededeling die ingaat op de herkomst van de kansel en de twee altaren opzij: 'Plan van de Nieuwe Kerkck gemaakt in Enckhuysen in Hollandt, alwaar de 2 kleine antaaren, en den nieuwen predickstoel uit de gewesenen jesuïte kerk gekogt vervoert en geplaatst is geworden' (afb. 4).³ Ruyters maakte kennelijk gebruik van zijn contacten met de vroegere Jezuïeten, waarvan alle kloosters waren opgeheven en waarvan de inboedels blijkbaar te koop stonden.

Weduwe Knuppel, die de kerk al eerder begunstigde, kocht een doopvont, dat heden de status heeft van rijksmonument.⁴ Van de doopkapel resteren nog meerdere ontwerptekeningen: een opstand en twee lengtedoorsneden met een opstand van een binnenwand. Op één daarvan staat tevens een niet uitgevoerde versie van de doopvont weergegeven, nog zonder engelen (afb. 5).⁵ Met één van de lange kanten stond de kapel in open verbinding met de kerk. Verder valt uit deze tekening af te lezen dat de doopkapel beschikte over een ovale koepel met daarop een lantaarn. In een andere ontwerptekening van de doopvont kronkelt de slang om de stam en lijken Adam en Eva reeds verschrikt, zoals in de definitieve versie. Hier zijn de engelen die het paar uit het paradijs verdrijven ook al aanwezig. Het uitgevoerde doopvont heeft

de vorm van een wereldbol, met daarnaast de figuren van Adam en Eva die uit het paradijs worden verdreven. Boven hen zweeft aan de ene kant een engel met een vlammend zwaard, aan de andere kant een vredesengel. De triomferende Christus is weergegeven op het schilderij, helemaal bovenin. Dit barokke kerkmeubel moet afkomstig zijn uit Mechelen, waar in de zeventiende en de achttiende eeuw spectaculaire kerkmeubelen rijkelijk werden voorzien van gesneden beelden.

Verder zijn er ontwerptekeningen overgeleverd voor een hek met opzij gesneden geboomte en dieren, die mogelijk herinnerden aan het paradijs. De eerste kerkdienst in de nieuwe kerk vond plaats op 24 november 1778. Kort daarop kreeg de kerk een orgel

Afb. 6. Foto uit het einde van de negentiende eeuw van de kerk uit 1778, gezien in de richting van het koor aan de kant van de Westerstraat. Westfries Archief, Hoorn.

van Joannes Mitterreither (1733-1800) uit Leiden, dat op zondag 14 maart 1779 voor

het eerst tijdens een kerkdienst klonk.⁶ In het archief wordt nog een rekening van schipper Evert Jacobsen bewaard 'vor de Roomse Kerck gevaaren van de stat Lijden na Enchuysen een orgel met syn toebeoorren'. Dit orgel moet op een orgelgalerij aan de kant van de Harpstraat hebben gestaan. Op 8 mei

1779 kreeg Johanna Kluppel bericht uit Antwerpen, dat er een zending oude beelden aankwam, wellicht afkomstig uit een vroegere inboedel van de Jezuïeten.

Het interieur is bekend van een foto uit het einde van de negentiende eeuw (afb. 6). Hierop staat de kerk vol met banken. In de middenbeuk was zelfs geen ruimte over voor een middenpad. Alleen door de zijbeuken konden de kerkgangers zich naar hun plaats begeven, maar hierin vulden banken het grootste deel van de ruimte. Tegen de zijwanden hangt een kruiswegstatie uit de tweede helft van de negentiende eeuw. De polychromie op het plafond, in het koor en op de beelden, een negentiende-eeuws fenomeen, kwam in 1880 tot stand. Wellicht werd toen ook de marmering op de zuilen aangebracht. Eugène Fernelmont (1845-1916) uit Den Bosch voerde dit schilderwerk uit. Het kerkbestuur trok hier 4.000 gulden voor uit.

Pronkgevel met toren, 1846

Het kerkbestuur besprak op 4 april 1841 voor het eerst 'de werkzaamheden voor het veranderen van de voorzijde van de kerk en het pastoorshuis'.⁷ Twee jaar later kwam de verbouwing weer ter sprake, waarop pastoor Stevens en de kerkbestuurders bij het stadsbestuur een verzoek indienden om hun kerk een meer passend uiterlijk te verlenen.⁸ Het kerkgebouw was destijds 'wat het uitwendig aanbelangt verscholen en diep in een hoek geplaatst'. Vandaar de sloopplannen: 'twee woningen [van de drie aan de Westerstraat] waarin bevorens de godsdienstoefening is gehouden beide bouwvallig en hun eigendom belettend de kerk een fatsoenlijken stand en behoorlijke ingang tot dezelve aan de gelovigen: bij amotie [sloop] van deze bouwvallen treed de kerk tevoorschijn en wenschten de ondergeteekende daaraan een behoorlijk kerkelijk aanzien te bezorgen door het plaatsen van een ijzeren hek en het stellen van een gevel'. De bouwsom was geraamd op

1.800 gulden. De aartspriester keurde het plan goed.⁹ Vervolgens vroeg de pastoor aan de koning toestemming voor de sloop en de nieuwbouw.¹⁰

Op 1 februari 1844 kreeg het kerkbestuur een verzoek van de stedelijke overheid een plan, tekening, bestek en begroting van de kosten te bezorgen om de Gouverneur des Konings van advies te kunnen dienen. Van tevoren liet het kerkbestuur haar plannen, op advies van de aartspriester, beoordelen door de vooraanstaande katholieke architect Th. Molkenboer (1796-1863). Van het plan resteert nog een opstand van de voorgevel (afb. 7). Molkenboer bracht er een aantal wijzigingen op aan en stuurde een nieuwe tekening op (afb. 8). Het kerkbestuur besloot uit te gaan van dit gewijzigde ontwerp.¹¹

De Ingenieur van den Waterstaat te Purmerend, A.B. Mentz (1816-1887), liet in juni 1844 weten dat er in het bestek veel onduidelijkheden voorkwamen en dat 'de bouwvallen van de gevel niet zoude behagen'.¹² Zijn herziene ontwerp dateert van november 1844 (afb. 9).¹³ De bouwsom ervan kwam 800 gulden duurder uit dan de aanvankelijk geraamde 2.600 gulden. Dit als gevolg van de door de hogere instanties gevraagde verfraaiingen.¹⁴

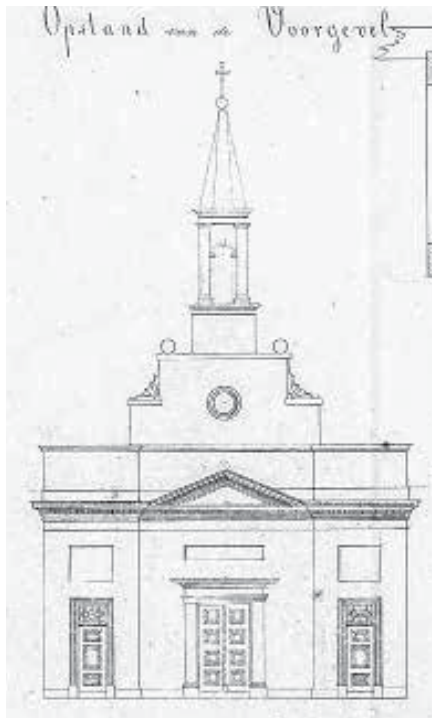
Volgens het bestek van 5 december 1844 bestonden de gevel en de toren voornamelijk uit hout.¹⁵ Op de spits kwamen Rijnlandse leien en op de makelaar een houten, met lood bekleedde bal en daarop een ijzeren kruis. In januari 1845 bleek dat in het torentje de klokkenstoel ontbrak. Een van de kerkbestuursleden reisde daarop af naar Mentz' standplaats Purmerend voor een gewijzigde tekening. Nadat de definitieve toestemming op 15 januari 1845 was verleend, vond op 3 februari 1845 de aanbesteding plaats. Jan de Ringh kreeg het werk gegund tegen een aanneemsom van 4.350 gulden, ver boven het begrote bedrag. De aannemer wilde het werk ook wel doen voor 4.000 gulden als hij van sloophout gebruik mocht maken, de zijgevel

Afb. 7. Eerste ontwerp voor een voorgevel met toren aan de Westerstraat. Westfries Archief, Hoorn.

niet hoefde te bepleisteren en hij geen schutting hoefde op te richten.¹⁶

Bij de sloopwerkzaamheden bleken medio april 1845 de zijmuren eensteens te zijn en dan ook nog van een zeer kleine formaat bakstenen. Deze tegenvaller vroeg om extra maatregelen, waarvan de ingenieur van Waterstaat en aannemer De Ringh de kosten raamden op 759 gulden, te besteden aan nieuwe funderingen met het nodige heiwerk, steviger muurwerk en een nieuwe dakconstructie.¹⁷ Ondanks de tegenslag gingen de werkzaamheden door.¹⁸ Nadat onder toezicht van stadsarchitect Schokker de fundering was gelegd, vond op 15 mei de eerstesteenlegging plaats.¹⁹ Begin september meldde de aannemer het werk gereed, waarop ingenieur Mentz van Waterstaat het werk in het bijzijn

Afb. 8. Het ontwerp van architect Molkenboer uit 1844. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

van de aannemer op 12 september 1845 kwam inspecteren.

Er ontstond nu aan de Westerstraat een bescheiden voorplein waaraan de voorgevel stond. De nieuwe ingang leidde naar een ruimte onderin de toren, maar het hoofdaltaar in het koor versperde de rechtstreekse doorgang naar de kerk. De linker deur verleende via de sacristie toegang tot het schip. In de praktijk zal de nieuwe ingang alleen bij speciale gelegenheden zijn gebruikt.

Bij de eerste regenbuien traden er ernstige lekkages op. Zo kwam de toren na een stortregen op 9 juni 1846 vol water te staan. Pas na de nodige aandrang herstelden de aannemer en de loodgieter uiteindelijk een en ander.²⁰ Ook nu voerde Mentz de inspectie uit.

Afb. 9. Het uitgevoerde ontwerp van A.B. Mentz. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

De gevelontwerpen

De kerkbestuurders hadden aanvankelijk zelf een ontwerp laten maken. De eenvoudige tekening die hiervan overgeleverd is, toont een voorgevel met slechts een deur in het midden (afb. 7). In het definitieve ontwerp uit november 1844 zijn ook deuren in de zij-assen. In het eerste, anonieme plan bestaat de voorgevel uit een afgeknotte topgevel met daarop een torentje met spits. Toscaanse pilasters verdelen de vlakke voorgevel in drie assen, waarvan de middelste het breedst is. Deze biedt plaats aan een hoge, classicistische poort met twee hoge deuren. In de zij-assen bevinden zich eenvoudige rondboogvensters. De pilasters dragen een hoofdgestel. In de middenas, boven dit hoofdgestel, accentueert een groot, halffrond venster de ingangspoort.

Boven de rondboogvensters zit op dezelfde hoogte een blinde rondnis. De toren staat op een met blokmotieven versierde onderbouw en bestaat uit een klassieke aedicula met fronton, waarboven zich de achtkante, ranke spits verheft. Dit ontwerp was het niet alleen het eenvoudigst, maar ook het goedkoopst.

Het door Molkenboer aangepaste ontwerp toont drie deuren in de voorgevel, het halfronde venster en de pilasters uit het eerste ontwerp ontbreken (afb.8). Molkenboer voorzag een gevel met een brede, risalerende middenas met een classicistische ingang met hoofdgestel. De ingangen aan weerszijden zijn kleiner en eenvoudiger dan die in de middenas. Onder het hoofdgestel dat over de volle breedte van de gevel loopt, zitten, recht boven de ingangen, rechthoekige, verdiepte velden. Boven de middenas siert een fronton de gevel. Over de volle breedte van de gevel gaat een omgehoekte attiek op met verfijnde lijsten. Boven de voorgevel in de middenas staat een blok met opzij een trede met schouderstuk, waarop zich een torentje met spits verheft. In het midden van het blok zit ene rondvenstertje. Aan weerszijden staat op het blok een bol.

Waterstaatingenieur Mentz veranderde vooral de basis van de toren. Hierin verdwenen het tussentrapje en de schouderstukken. Het kleine rondvenstertje in het blok maakte plaats voor een veel groter, halffrond venster, dat ook al aanwezig was in het eerste ontwerp, maar iets lager zat, meteen boven de ingang. In het geval van de katholieke kerk in Enkhuizen ging de bemoeienis van Waterstaat bij het ontwerp van de kerk in ieder geval zeer ver. Mentz vond het zelfs niet nodig de parochie in te lichten over de veranderingen die hij in het ontwerp doorvoerde.

De neogotische kerk uit 1906

De groei van het aantal parochianen in de tweede helft van de negentiende eeuw vereiste meer ruimte. Op 1 augustus 1900 besprak het kerkbestuur een tekening en begroting

voor de vergroting van de kerk van de uit Limburg afkomstige en toen in Amsterdam werkzame aannemer en architect Jean van Groenendael (1853-1919).²¹ Kerkgebouwen van zijn hand zijn onder andere de Sint-Servaaskapel uit 1892 aan de Servaasweg in zijn geboorteplaats Nunhem, de in 1902-1903 gebouwde Sint-Agathakerk aan de Heereweg in Lisse, de O.L. Vrouw van Goede Raad aan de Pastoor van Haarenstraat in Veghel uit 1909 en de Johannes de Doper uit 1911 aan de Kerkstraat in Katwijk. Hij wordt weleens verward met zijn broer J.H.H. van Groenendael, een bekend architect van kerkgebouwen.

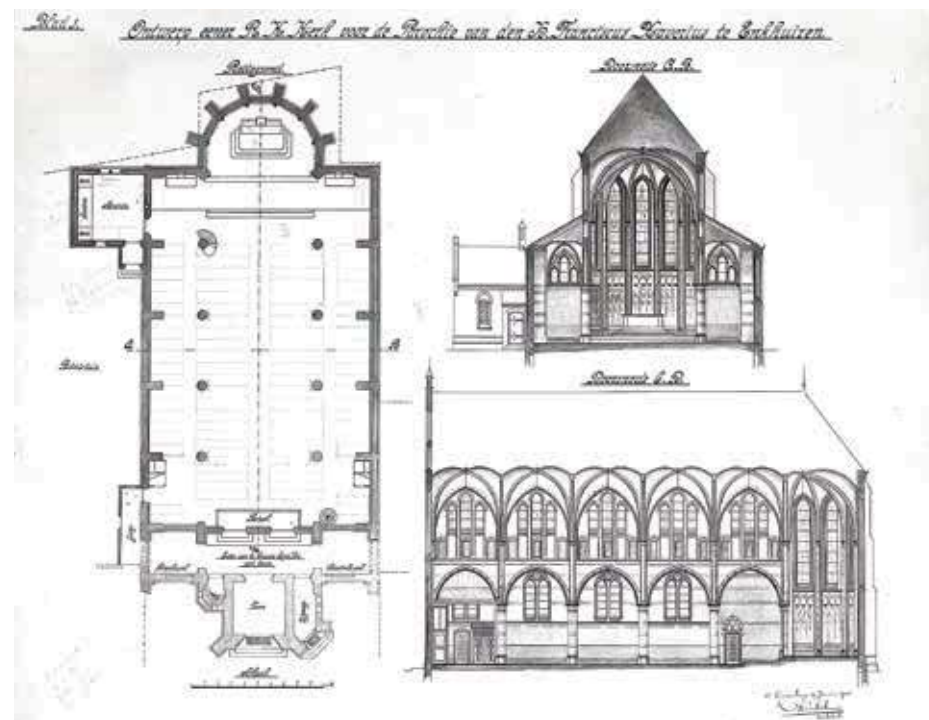
Het plan behelsde de bouw van een nieuw koor tegen de achtergevel, dus aan de kant van de Harpstraat. Het oude koor, de sacristie en de overige ruimten zouden bij het schip getrokken worden. Volgens Van Groenendael kon de kerk zo ongeveer tien meter langer worden, wat 300 extra zitplaatsen zou opleveren. Daarbij kon de voorgevel aan de Westerstraat echt als ingang gaan dienen. De bouwsom begrootte hij op 9.800 gulden. Voor het verplaatsen van het koor en het maken van extra banken kwam hij uit op nog eens 3.000 gulden. Het bestuur kon zich in de verbouwing niet echt vinden. Vooral de verplaatsing van het altaar en het orgel baarden zorgen.

In december 1901 was er nog steeds geen geschikte oplossing gevonden. Pastoor Nieuwenhuizen stelde daarop voor vijf jaar te wachten. In die periode kwam, naar verwachting, het nog in de weg staande huis aan de Westerstraat vrij, dat naast het voorplein stond. Sloop ervan opende de mogelijkheid een nieuwe kerk op te trekken in plaats van de bestaande te verbouwen. Hiervoor kon de parochie maximaal veertigduizend gulden uittrekken. Van Groenendael meende dat er voor dit bedrag 'een eenvoudige, doch solide, ruime kerk zonder toren' denkbaar was. In de laatste vergadering van het jaar 1901 nam het kerkbestuur het voorstel van de pastoor over.

De keuze van de architect

Het huis aan de Westerstraat kwam inderdaad vrij en een gewenste grondruil met het naastgelegen Gereformeerde weeshuis vond doorgang, waardoor niets de nieuwbouw meer in de weg stond. Op 19 december 1904 stelde de pastoor voor om drie architecten 'eene gedeeltelijke nieuwe kerk met sacristie' te laten ontwerpen voor 550 personen voor een maximale bouwsom van 40.000 gulden. Dat 'gedeeltelijke' had betrekking de geplande fasering van de bouw, waarin pas later een uitbreiding van het schip en een toren zouden verrijzen. Aangezocht werd Van Groenendael, waarmee de parochie nog steeds contact had. Daarnaast kreeg de architect Anton J. Joling (1857-1934) een uitnodiging. Die had zijn opleiding bij P.J.H. Cuypers genoten en werkte sinds 1874 in Amsterdam. Deze succesvolle architect wist een zeer breed scala aan grote opdrachten binnen te halen, maar hij richtte zich nooit op de kerkbouw. Van zijn hand is de in 1977 uitgebrande Heilig Hartkerk op de Kraaijenhofflaan in Hees bij Nijmegen uit 1899. Een bekend gebouw van Joling betreft het grote magazijn van het katholieke Peek & Cloppenburg op de Dam uit 1914-1917, heden een rijksmonument.

Uiteindelijk viel de keuze op 24 januari 1905 op de Nicolaas Molenaar (1850-1930). Zijn vader bouwde als timmerman en aannemer de Sint-Martinuskerk in Sneek, een ontwerp van Cuypers. Nicolaas werkte hier op negentienjarige leeftijd aan mee en trad nadien op als opzichter bij de bouw van enkele andere kerken van Cuypers, zoals de Sint-Willibrordus uit 1873 in Sappemeer en de Sint-Jacobus-de-Meerdere uit 1878 in Den Haag. Voor de laatste kerk verhuisde hij naar Den Haag, waar hij tot zijn dood bleef wonen. Op aanraden van Cuypers trad hij in 1875 in dienst bij het bureau van de Rijksbouwmeester voor Onderwijs, J. van Lokhorst. Hier werkte hij tien jaar, waarna hij als zelfstandig architect begon. Zijn eerste

Afb. 10. De winnende inzending van Nicolaas Molenaar van 19 januari 1905. Collectie Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

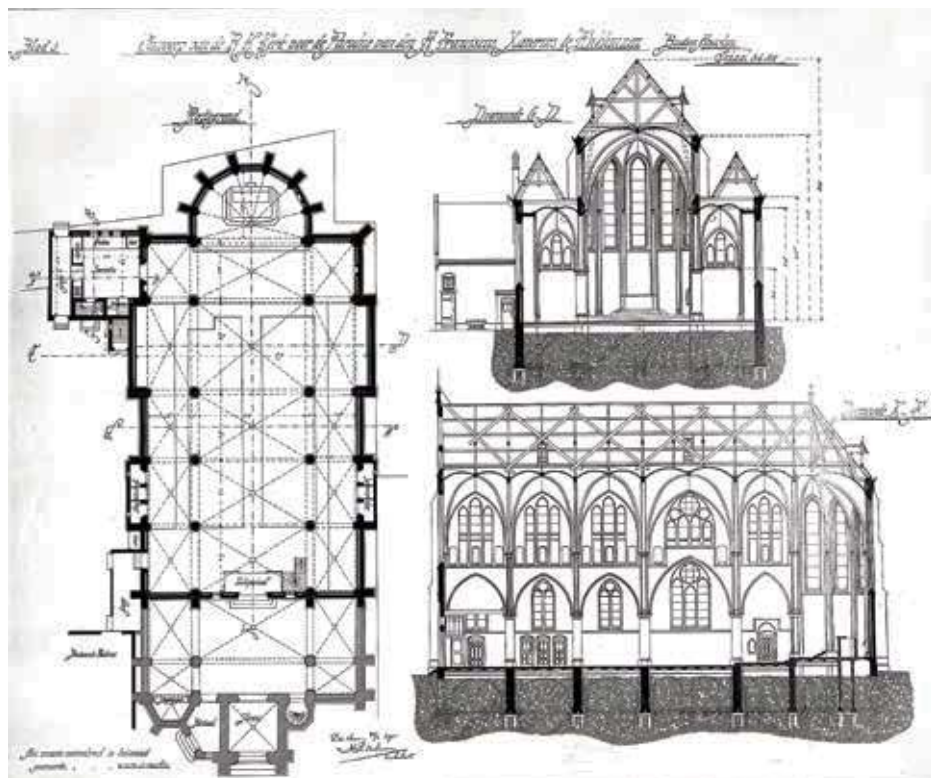
zelfontworpen kerkgebouw was de Sint-Willibrordus in Vleuten uit 1884-1885.²² In Den Haag bouwde hij gedurende zijn lange loopbaan vijf kerken, waaronder de Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt-Ontvangenkerk of Elandkerk uit 1892.²³ Tot zijn opmerkelijkste kerken in het westen hoort de imposante Sint-Bonaventura in Woerden uit 1892.²⁴ Ook in Friesland en Groningen bleef hij actief. Hij bouwde er bijvoorbeeld in 1895-1896 de Sint-Willibrordus in Oude Pekela.²⁵ Verder ontwierp hij in 1892 een kerkgebouw in Surabaya in Nederlands-Indië.²⁶ Voor kerken bleef hij tot in de jaren twintig de neogotische stijl hanteren. Voor andere gebouwen paste hij doorgaans de stijl van de Hollandse

renaissance toe, zoals bij Statenplein 4-10 in Den Haag uit 1902.²⁷

De bouw van de eerste fase

Het bisdom keurde het nieuwbouwplan goed en op 27 april 1905 vond de aanbesteding plaats. De hoogste inschrijver kwam uit op 62.000 gulden, de laagste, Kl. Deen uit Grootebroek, op 45.500 gulden, die het werk ook vergund kreeg. De laatste viering in de oude kerk vond plaats op 3 mei 1905.

Bij het proefheien bleken niet 381, maar 391 palen nodig, zo kwam naar voren op de vergadering van het kerkbestuur op 12 juni 1905. Op 22 juli ging de laatste paal de grond in. De eerstesteenlegging door de pastoor vond plaats op 27 augustus 1905. De *Enkhuiszer Courant* van 15 december berichtte dat het werk in de winter doorging tot in het donker: "s Avonds ziet men in het door een aantal

Afb. 11. Het door Molenaar aangepaste en uitgevoerde ontwerp, gedateerd 23 februari 1905. Collectie Rijksdienst Cultureel Erfgoed.

lampen verlichte gebouw metselaars met een lantaarn op de borst nog druk aan de arbeid.’

Ondertussen werkte het kerkbestuur aan de inrichting. Uit de oude kerk keerden het doopvont, het orgel, de zijaltaren en de kruiswegstaties terug. Het kerkbestuur wilde aanvankelijk nieuwe banken naar het model van de bestaande vrouwenbanken plaatsen, maar de architect achtte deze, blijkens de notulen van 15 augustus 1905, niet passend bij het neogotische interieur. Hetzelfde gold volgens hem voor de preekstoel. Uiteindelijk kwamen er eikenhouten banken naar ontwerp van de architect. De Gebroeders Margry & Snickers uit Rotterdam vervaardigden het nieuwe

hoofdaltaar. De schilder H. Brückner uit Den Haag bracht een bonte polychromie aan in het interieur (afb. 12).

De bisschop van Haarlem wijdde de kerk in op 6 augustus 1906. De kerk beschikte toen nog niet over een toren en het schip was korter dan tegenwoordig. Aan de kant van de Westerstraat strekte zich een voorplein uit, waaraan een noodgevel stond in stijl met de rest van de kerk (afb. 13). Aan de Westerstraat stond voor de kerk nog steeds een zeventiende-eeuws pand, dat later plaats maakte voor de toren.

De uitbreiding van de kerk en de bouw van de toren, 1930

Onder pastoor C.A. van Baaren kwam in januari 1928 de al voorziene uitbreiding van de kerk aan de orde. De oude architect Mo-

Afb. 12. Interieur van de kerk, gezien naar het koor, vlak na de oplevering. Westfries Archief, Haarlem.

lenaar, juist getroffen door een beroerte, kon deze uitbreiding niet zelf ten uitvoer brengen en daarom zocht het bestuur zijn zoon aan, die in zijn voetsporen was getreden. De twee extra traveeën boden plaats aan 220 zitplaatsen. De toren moest 52 meter hoog worden.²⁸ In september kwam junior met de tekeningen en een begroting, die uitkwam op 58.100 gulden. Met alle bijkomende kosten kwam de kostenraming van de vergroting van het gebouw uit op 71.556 gulden. Op 23 januari 1929 vond de aanbesteding plaats. Door de economische crisis schreven zich maar liefst 23 aannemers in. Voor hen gold als voorwaarde dat ze ingeschreven moesten zijn bij de R.K. Bond van Bouwvakpatroons. Bovendien moesten ze katholieke werknemers in dienst hebben. Als laagste inschrijver kwamen de Gebroeders Weel uit Grootebroek naar voren voor een som van 68.900 gulden. Na het inwinnen van inlichtingen kreeg hij het werk echter niet gegund, maar ging het naar de op een na laagste inschrijver, L.O. Koenders uit Enschede voor een bedrag van 72.250 gulden. In totaal gingen er 234 palen de grond in. Half december kwam het metselwerk gereed. Op 10 januari 1930 werd het vier meter hoge kruis op de toren geplaatst.

Een late neogoot

Uit de notulen van het kerkbestuur blijkt dat elk van de drie daartoe uitgenodigde architecten één ontwerp inleverde. Van Molenaar bestaan uit dat jaar echter twee, expliciet voor de parochie in Enkhuizen bestemde, duidelijk te onderscheiden tekeningen.²⁹ Het eerste ontwerp, de inzending voor de wedstrijd uit januari 1905, toont een eenvoudige basilicale kerk zonder ook maar een enkele aanduiding van een dwarspand en zonder uitgebouwde ruimtes voor biechtstoelen in het schip (afb. 10). Deze onderdelen zijn wel voorzien

in het tweede, op verzoek van het kerkbestuur gewijzigde ontwerp, van ruim een maand later. Het gebouw is ook grotendeels volgens dit tweede ontwerp uitgevoerd (afb. 11).

De kerk bestaat uit een basilicaal schip van vijf gewelfvakken met daarop aansluitend een pseudo-dwarspand, dat aan weerszijden nauwelijks buiten de kerk uitsteekt en binnen nauwelijks opvalt, doordat de lichtbeuk van het middenschip zich in het dwarspand bijna onafgebroken voortzet (afb. 16).³⁰ Het dwarspand valt alleen op doordat de scheibogen van het dwarspand aan de binnenzijde aan weerszijden iets hoger en wijder zijn dan die in de overige gewelfvakken. In de lichtbeuk bevindt zich hier bovendien een afwijkende vensterpartij. Feitelijk ontbreekt een echt dwarspand, maar met subtiele ruimtelijke middelen wist Molenaar er toch een te suggereren. Uitwendig vormen de daklijn en de lichtbeuk van schip en koor

Afb. 13. Op de achtergrond de gevel van de kerk voor de bouw van de toren. Het huis op de voorgrond werd afgebroken vlak voor de bouw van de toren. Digitaal archief Oud Enkhuizen.

evenwel een mooi ononderbroken geheel, zoals in het eerste ontwerp (afb. 10). Ter hoogte van de zijbeuk steekt het dwarspand wel uit.

Het koor bestaat uit een voortzetting van het schip ter grootte van een vak en een koorsluiting, die bestaat uit zeven zijden van een twaalfhoek. Een omgang liet Molenaar achterwege. Hoewel de koorsluiting niet hoger is dan de rest van de kerk, wekt deze een rijzige indruk. Dit effect bereikte Molenaar door de hoge spitsboogvensters, die veel verder naar onderen doorlopen dan de vensters in de lichtbeuk (afb. 12).

Van de bakstenen vierkante toren is de onderste geleding met het ingangsportaal het laagst, daarop volgt een hogere geleding met een hoog en breed venster (afb. 17, 18). De bovenste geleding alleen is bijna even hoog als de twee onderste samen, en wordt grotendeels ingenomen door telkens drie hoge nissen met daarin de eveneens tamelijk hoge galmgaten. Een zeer hoge en ranke spits bekroont het torenlichaam. Naar boven toe worden de verhoudingen rijziger.

Vroege Franse gotiek en late baksteengotiek hand in hand

Molenaar paste bij zijn kerkontwerpen de elementaire basisvormen van de Franse gotiek toe, vertaald in baksteen, met nadrukkelijk ook elementen uit de Hollandse baksteengotiek. Daarbij valt op dat hij in het exterieur van de Sint-Franciscus geen speelse elementen van natuursteen toevoegde. Het muurwerk bestaat rondom uitsluitend uit baksteen. Een dergelijke sobere behandeling van de gevels komt vooral voor in het latere werk van Molenaar.

De kerk heeft rondom eenvoudige, versneden steunberen. Luchtbogen, zoals Molenaar elders wel toepaste, liet hij in deze kleinere kerk achterwege, ondanks de stenen gewelven. Bepalend zijn verder de eenvoudige grote hoge spitsboogvensters in het koor

en de uit meerdere kleinere spitsboogvensters samengestelde raampartijen in de lichtbeuk en de zijbeuken. Een typisch Noord-Nederlands (Hollands) element uit de late Middeleeuwen vormt het uitragende spitsboogfries aan de bovenzijde van alle gevels. Het fries loopt om het koor langs de kerk, maar ook langs bijvoorbeeld de sluitgevels van de zijbeuken (afb. 15).

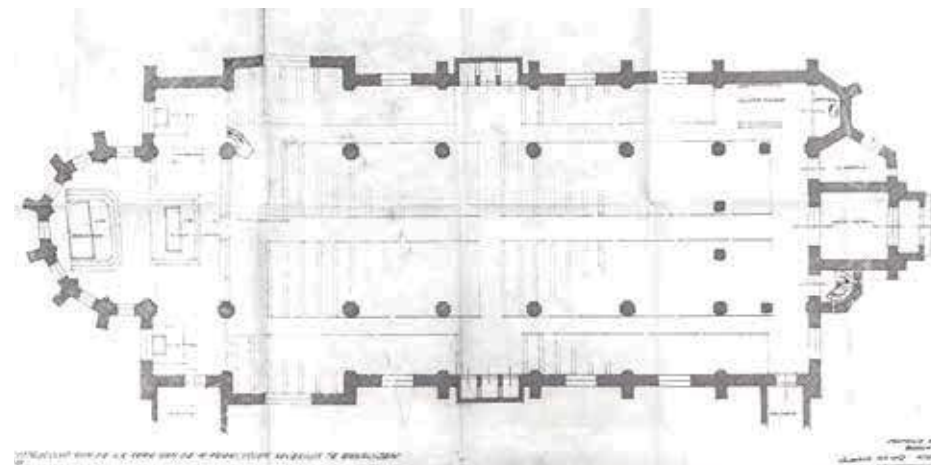
De toren kreeg als blikvanger een wat rijkere detaillering dan de rest van de kerk. De uitgewerkte torengeleringen, de traptoren, de uitbouwen en het portaal vullen de schaarse ruimte voor de kerk vrijwel geheel en dragen allemaal bij aan een zekere rijkdom. Natuursteen is alleen te vinden in het uitnodigend naar voren stekende portaal: in de uitkraging onder de geveltop, in de top en in de lijst langs de toplijn. Verder bevat de architraaf boven de ingang natuursteen. De kunstenaar Antoon Molkenboer vervaardigde het glasmosaïek boven de toreningang.

Binnen staan er onder de scheibogen ronde zuilen op een voetstuk. Daarboven gaat een bundel van wandpijlers op met een kapiteel. Daarop rusten de tamelijk zware

gordelbogen en de ranke kruisribben van de vierdelige kruisribgewelven van de middenbeuk. De combinatie van dit gotische systeem en ronde pijlers kwam in de Franse gotiek voor tot aan het einde van de twaalfde eeuw. Een aantal vroege voorbeelden van de gotiek in de Noordelijke Nederlanden vertoont dezelfde combinatie, bijvoorbeeld de veertiende-eeuwse Broederkerk in Zutphen.³¹ Enkele gotische vormen dragen een onmiskenbare Nederlandse signatuur. In de eerste plaats de relatief grote afstanden tussen de zuilen onder de scheibogen. Net als in de Hollandse baksteengotiek kreeg de kerk tussen de scheibogen en de lichtbeuk geen echt triforium. Het was veel gebruikelijker de lichtbeuk op te nemen in een nis en deze naar beneden door te trekken tot aan de horizontale geleding boven de scheibogen. Zo ontstonden er vensternissen met boven glas en daaronder muurwerk, zoals hier in de Sint-Franciscus is nagevolgd.

De zijbeuken kregen, net als de middenbeuk, een systeem van (wand)pijlers en kruisribgewelven. Deze zijbeuken zijn verhoudingsgewijs smal, een tendens die zich aan het begin van de twintigste eeuw voltrok. Zijbeuken konden door de pijlers eigenlijk nooit een goed zicht op het altaar bieden, ter-

Afb. 14. Plattegrond van de kerk uit 1968. Rechts het noorden. Westfries Archief, Hoorn.

wijl daar juist steeds meer waarde aan werd gehecht. Door ze smaller te maken, degradeerden de zijbeuken tot 'circulatiegangen'.

Binnen de neogotiek stelde Molenaar zich soms conservatiever op dan zijn grote voorbeeld Cuypers. Die begon al voor het einde van de negentiende eeuw in het interieur af te zien van het gebruik van al te opzichtige polychromie tegen de wanden en de gewelven. Uiteindelijk ging hij ertoe over slechts schoon metselwerk te tonen. In de Sint-Franciscus hield Molenaar vast aan het polychromeren, zoals nog te zien is op oude foto's (afb. 12). Recentelijk verdween deze onder dikke lagen verf.

Verdere lotgevallen

Van het neogotische interieur bleef uiteindelijk nauwelijks iets bewaard. Bij een ingrij-

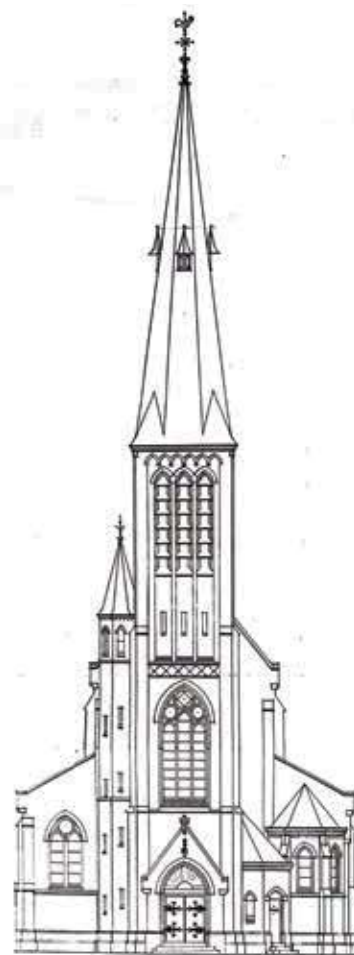
pende modernisering in 1968 verdwenen de altaren, de preekstoel en de communiebank. Wegens bouwvalligheid vroeg het parochiebestuur in 1988 een sloopvergunning aan voor de toren. Na de succesvolle actie Behoud Franciscustoren in 1989 volgde een restauratie door de gemeente Enkhuizen, die de toren in eigendom kreeg. Het gewelf in de kruising kreeg in 1997 een schildering van de Enkhuizer graficus J. van der Mee. In 2012 bleek de vloer van de kerk gebreken te vertonen, waardoor de parochie zich gedwongen voelde de deuren van het kerkgebouw te sluiten en om te zien naar een alternatief. Dat werd het voormalige gebouw van de Openbare Bibliotheek aan het Kwakerspad. Sinds december 2015 staat het kerkgebouw leeg.

Afb. 15. Koorpartij, gericht op het zuiden, gezien vanaf de Dijk. Foto G. Vermeer.

Afb. 16. Inwendige van de kerk gezien naar het koor. Foto G. Vermeer.

Het behouden waard?

In het begin van de twintigste eeuw kwamen er naast Cuypers andere grootheden binnen de architectuur naar voren, zoals H.P. Berlage. Ondertussen gold Cuypers nog steeds als een reus onder de architecten. Trouwe volgelingen van Cuypers, zoals Molenaar, zagen geen noodzaak om het door Cuypers en henzelf ontwikkelde gotische idioom in de kerkenbouw los te laten. Molenaar hoorde bepaald niet tot de architecten die gingen experimenteren met andere vormen. Tot aan het einde bleef hij de neogotische stijl trouw.

Afb. 17 (links). Bouwtekening voor de vergroting van de kerk en de bouw van de toren uit augustus 1928. Westfries Archief, Hoorn.

Afb. 18 (boven). De toren vanuit het westen. Foto G. Vermeer.

Tal van grote, monumentale kerkgebouwen van Molenaar genieten bescherming als rijksmonument, niet in de laatste plaats omdat ze in vrijwel alle gevallen zeer bepalend zijn voor hun omgeving. De Sint-Franciscus in Enkhuizen behoort juist tot zijn kleinere en meer intieme werken en is aangewezen als gemeentelijk monument.³² Bij de ruimtelijke opzet ging Molenaar in de betrekkelijk kleine Sint-Franciscus echter minstens zo subtiel en geraffineerd te werk als bij zijn grotere kerken. Het pseudo-transept tussen schip en koor werkte hij op een bijzondere manier uit. Daarmee vormt de Sint-Franciscus een gaaf voorbeeld van een kleinere en meer bescheiden kerk in de late stijl van de neogotiek.

Binnen het oeuvre van de beroemde kerkenbouwer Molenaar behoort de kerk in Enkhuizen tot de latere fase waarin hij zijn gotische idioom, een mengsel van de meest elementaire elementen uit de vroege Franse gotiek en de Hollandse baksteengotiek uit de latere middeleeuwen, volledig had doorontwikkeld. Daarbinnen behoort de Sint-Franciscus tot de kerken, waarin Molenaar tot zeer klare en heldere vormen kwam, met een minimaal gebruik van ornamenten en natuursteen. Na de Sint-Franciscus bleef de gotiek binnen een kleine kring nog enige decennia in zwang, totdat de laatste leerlingen van Cuypers hun loopbaan beëindigden of toch overgingen naar alternatieve, als meer eigentijds ervaren, vormen. De uitbreiding van de kerk en de toren uit 1930 behoort tot de laatste uitingen van deze stroming.

Binnen het rijksbeschermd stadsgezicht van Enkhuizen vormt de kerk een dominerend element, zowel naar de Dijk en de Oude Haven, als naar de Westerstraat. Aan de Westerstraat vormen de neogotische toren en kerk

een bijzonder ensemble met de Westerkerk en de bijbehorende klokkentoren. De Westerkerk staat met het koor op het oosten, langs de Westerstraat, precies aan twee kleine knikken, waardoor het portaal aan de zuidoostzijde precies in de as van de Westerstraat staat, in de richting van de Sint-Franciscus. Niet ver daar vanaf staat de toren van de Sint-Franciscus, die de concurrentie aangaat met de klokkentoren van de Westerkerk (afb. 18). De katholieke kerk staat dwars op de Westerstraat en de Westerkerk. De koortoren kwam aan de kant van de Dijk en de Oude Haven, waar deze door zijn betrekkelijk grote hoogte tot op heden de gehele omgeving domineert en een zwaartepunt vormt in dit deel van het rijksbeschermd stadsgezicht (afb. 15).³³

Door de bescheiden maatvoering valt het gebouw, na het nodige constructief herstel van de vloerconstructie en mogelijk delen van de fundering, gemakkelijk te herbestemen, zeker nu er in het interieur nauwelijks iets van de vroegere inventaris en afwerking aanwezig is.

NOTEN

1 Jaap Braakman, *Gebouwd op schoulers van het voorgeslacht*, Vereniging Oud Enkhuizen (Maelsonreeks deel 18): Enkhuizen 2006, 27-28.

2 Westfries Archief (WA), 0301 RK statie, sedert 1856 parochie van de H. Franciscus Xaverius en RK Armbestuur in de parochie H. Franciscus Xaverius, Enkhuizen, 23, Stukken betreffende de bouw van een nieuwe voorgevel voor de bestaande kerk, en een toren, 1843-1846. Overige stukken en tekeningen van de kerk uit 1776-1779: 0301, 22, Rekening van ontvangsten en uitgaven inzake de bouw van de rk kerk in de Hoek, met bijlagen, 1776-1779, 1790. Tekening bestaande toestand met door Molkenboer gewijzigde ontwerp, Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem, Beeldbank, NHA NL-HlmNHA_269_0218.

3 NHA, Beeldbank G(492.629.030)1, foto:

NHA-NL-HlmNHA_492_0187, Enkhuizen RK 1790-1830.

4 Rijksmonument nummer 15145. Omschrijving: De Rooms Katholieke Kerk, welke zelf niet op de lijst wordt geplaatst, bezit: een rijk gesneden doopvont in de vorm van een wereldbol met bijbehorende schilderijlijst en twee engelfiguren, XVIII.

5 WA, 0301, 23, Rekening van ontvangsten en uitgaven inzake de bouw van de rk kerk in de Hoek, met bijlagen, 1776-1779, 1790.

6 G.H. Broekhyzen, *Orgelbeschrijvingen, zijnde een vervolg en verdere uitbreiding van de dispositieverzamelingen van Joachim Hess en Nicolaas Arnoldi Knock*, handschrift circa 1850-1862, redactie J.A. Gierveld, Amsterdam 1986.

7 Braakman 2006, 66-71; WA, archief 0301, 23.

8 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, Eerste

vergadering op den 8 januari 1844.

9 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, tweede vergadering op den 15 januari 1844.

10 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, Rekest aan de koning van 17 januari 1844.

11 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, 52.

12 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, Vierde vergadering op den 11 Juni 1844.

13 NHA, Beeldbank, foto: NHA NHA_269_0219.

14 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, Zevende vergadering op den 9de december 1844; Achtste vergadering op den 10de december 1844.

15 WA, archief 0301, 23, Bestek en voorwaarden waarna zal worden aanbesteed het opbouwen van een nieuwe kerkgevel en toren voor de Rooms Katholieke Gemeente te Enkhuizen.

16 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, 63-64.

17 WA, 0301, 23, Begroting van kosten.

18 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, 68-69.

19 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, 70.

20 WA, 0301, 8. Notulenboek 1836-1845, 81-82.

21 WA, 0301, 9. Notulenboek 15 mei 1854-28 juni 1915; Braakman 2006, 77-86.

22 Rijksmonument nummer 520228.

23 Rijksmonument nummer 17509.

24 Rijksmonument nummer 39306.

25 Rijksmonument nummer 339063.

26 *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 13 juni 1892.

27 Rijksmonument nummers 461435-461441.

28 WA, 1325_BD, Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, 1585, Westerstraat 103-107, 27 december 1928, veergroten kerkgebouw en verdiepen kelder.

29 Collectie bouwtekeningen Rijksdienst Cultureel Erfgoed, Amersfoort, Enkhuizen, Westerstraat 107, R.K.Kerk (Franciscus Xaverius), Ontwerp eener R.K. Kerk voor de Parochie van den H. Franciscus Xaverius te Enkhuizen door Nic. Molenaar sr, architect, 1905-01, 182.151; idem 1905-02, 182.152.

30 WA, 1325_BD, Gemeente Enkhuizen, bouwvergunningen 1905-1979, 1592, Westerstraat 103-107, 18 januari 1968, vernieuwen priesterkoorvloer. Met plattegrond van de kerk.

31 Rijksmonument nummer 41172.

32 Gemeentelijk monument Enkhuizen nummer 0388/WN165

33 Rijksbeschermd stadsgezicht nummer 1468.

Oproep betaling contributie 2016

Het nieuwe jaar is in aantocht, nog niet alle leden hebben echter de contributie voor 2016 betaald. Het bestuur van het Cuypersgenootschap heeft uw steun voor de vele behoudsacties dringend nodig, voldoe daarom uw contributie alsnog! Overmaking van de contributie bij voorkeur o.v.v. uw lidnummer (zie hiervoor uw adresgegevens op de envelop van dit bulletin), op rekening NL26 INGB 0004 835 002 t.n.v. Cuypersgenootschap, Druten. Wellicht ten overvloede: het Cuypersgenootschap is een ANBI, giften zijn aftrekbaar van de belasting.